

Ірина Геннадіївна ЛУЦЕНКО,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, м. Харків)

СТАТЕВА СВОБОДА В УМОВАХ НЕСВОБОДИ АБО СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ЯК СПОСІБ ВЕДЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена кримінологічному дослідженню сексуального насильства у ході російсько-української війни. Проаналізовано рівень сексуального насильства пов'язаного з конфліктом з початку повномасштабного вторгнення рф на територію України, акцентовано увагу на високому рівні латентності даного виду злочину. Надана характеристика факторам, що обумовлюють наявність сексуального насильства в окупаційних військах рф, до них віднесено: історичні аспекти; гендерну нерівність, як складову сучасного російського суспільства; вмотивовану ненависть щодо базової ознаки для спільної групи осіб, що стосується расової, етнічної, релігійної приналежності, мови, національності, політичних переконань, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності тощо; а також групові і індивідуальні чинники. Окреслені загальні риси протидії сексуальному насильству під час збройного конфлікту. В контексті протидії даному виду злочину запропоновані основні правила поведінки для потенційних жертв. Зазначено на важливості приділення особливої уваги жертвам сексуального насильства під час конфлікту в концепції перехідного правосуддя та відшкодування шкоди такій категорії осіб.

Ключові слова: *статева свобода, згвалтування, сексуальне насильство, збройний конфлікт, війна, фактори, протидія, жертви, шкода, наслідки.*

Постановка проблеми. Як свідчить історія, війни і збройні конфлікти такі ж давні, як і сексуальне насильство. Давнє коріння цих явищ,

ще з сивої давнини, демонструє обумовлюючий зв'язок між війнами і сексуальним насильством. В різних регіонах світу сексуальне насильство використовувалося як спосіб ведення війни, як зброя чи терор. Із плином часу зазначена тенденція не зазнала змін і сексуальне насильство мало місце як при хрестових походах, монгольських завоюваннях, у громадянській війні в США, так і широко використовувалося у минулому столітті під час першої та другої світових війн. Дуальний характер війни і сексуального насильства проявився в колишній Югославії, Сьєрра-Леоне, Ліберії, Південному Судані, Демократичній Республіці Конго, Центральноафриканській Республіці, М'янмі, Афганістані, Іраці, Руанді, Лівії тощо. Цей перелік поповнила і Україна, після вторгнення росії на суверенну територію України, починаючи з 2014 року.

За час повномасштабного вторгнення росії в Україну Офісом Генерального прокурора було зафіксовано 322 випадків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (далі – СНПК). Ці прояви мали місце в усіх регіонах, де перебували окупаційні війська. Жертвами СНПК вже стали діти, дорослі, люди похилого віку, як жінки, так і чоловіки, серед яких військові і цивільні.

Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом розглядалися у працях М. Желтухи, К. Левченко, Ю. Митрофанової, Ю. Орлова, В. Сокурєнко, О. Харитонової, І. Яковець та інші. Попри значний вклад науковців у дослідження з зазначеної тематики, відкритою залишається низка питань, адже досі не відомі масштаби цього ганебного явища, його детермінація, а отже ускладнюються розробка і запровадження заходів протидії. Особливо гостро це питання стоїть в умовах розбудови концепції перехідного правосуддя, в доктрині якого, жертвам збройного конфлікту має бути відшкодована шкода і надана відповідна допомога.

Мета статті – надати кримінологічну характеристику СНПК в контексті російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Природу сексуального насильства можна порівняти з природою злочинності, як її невід'ємної складової. Сексуальне насильство, так само як і злочинність в цілому, має соціальну природу і ставлення до нього змінюється з прогресивним розвитком суспільства. Як свідчить історія, сексуальне насильство, яке в кримінологічній науці вивчається як один із видів агресивно-насильницькій злочинності, має давнє коріння і притаманне різним соціумам в різні епохи. Сучасні демократичні суспільства докладають чимало зусиль щоб викоринити це ганебне явище сьогодні і запобігти йому в майбутньому. У той же час існують країни, для яких сексуальне насильство залишається буденністю. Переважно такі країни виправдовують сексуальне насильство власними культурними традиціями та історичним минулим, що живляться на тлі свавілля і безправ'я, «вітринної» демократії або відвертої диктатури, економічному занепаді країн або окремих прошарків населення, освітньо-інформаційній занедбаності і відсталості суспільства тощо.

Сексуальне насильство набирає нового змісту, якщо воно вчиняється в умовах війни (збройного конфлікту). В низці випадків сексуальне насильство використовується як тактика ведення війни і наповнено ворожою мотивацією, що робить його більш жорстоким і спрямованим на знелюднення жертв. Тож, захист постраждалих від СНПК здійснюється також і на міжнародному рівні в межах міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. СНПК за міжнародним правом можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини, злочини проти людяності або злочини геноциду.

СНПК – це будь-яка сексуальна дія, спроба домогтися сексуального акту або інші дії, спрямовані проти сексуальності особи з застосуванням примусу, які мають часовий, географічний та причинно-наслідковий зв'язок із збройним конфліктом: зґвалтування; сексуальне рабство; примушування до зайняття проституцією; викрадення та торгівля людьми; примусова вагітність чи аборт; примусова стерилізація; домагання; інші форми сексуального насильства, подібні за тяжкістю (наприклад, погрози зґвалтуванням або сексуальним насильством, каліцтво жіночих або чоловічих статевих органів, тортури сексуального характеру, примусове оголення тіла, інфікування захворюваннями, що передаються статевим шляхом тощо)¹.

Станом на 01 листопада 2024 року, як свідчить керівниця Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків Офісу генерального прокурора Вероніка Плотнікова, зафіксовано 322 випадки СНПК, жертвами яких стали 207 жінок та 115 чоловіків². Втім, встановити фактичні показники СНПК навряд чи стане можливим. Латентність злочинів сексуального характеру, навіть у мирний час, має високий рівень і пов'язано це з понад чутливою сферою особистого інтимного життя жертви, а також соціального середовища, в якому вона проживає. Тож, малоімовірно, що всі жертви СНПК, як найбільш жахливого прояву сексуального насильства, матимуть бажання оприлюднити, навіть в рамках кримінального провадження, збочення і приниження, які вони пережили.

Відсутність повних даних щодо СНПК пов'язано також із неможливістю проведення розслідувань на тимчасово окупованій території України, а також на території російської федерації (рф) у разі незаконного переміщення громадян України на її територію. Окрім цього, неможливо встановити факт СНПК у ряді випадків, наприклад, коли людину позбавили життя, навіть якщо СНПК стало причиною смерті.

Враховуючи викладене вище, показники СНПК матимуть динаміку до збільшення допоки триває збройний конфлікт в Україні. Так, «Amnesty

¹ Що треба знати та як діяти, якщо ви постраждали або стали свідком воєнного злочину : інформаційний буклет / МВС України ; Національна поліція України та ін. URL : <https://mvs.gov.ua/upload/1/3/1/3/2/0/1Vx6og24kJTflvBQqMyAmkfoVijsZV7Sf1e2GsqE.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

² В Україні зафіксували понад 320 випадків сексуального насильства, пов'язаного з війною / Укрінформ. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3916771-v-ukraini-zafiksuvali-ponad-320-vipadkiv-seksualnogo-nasilstva-povazanogo-z-vijnou.html> (дата звернення: 11.11.2024).

International» у своєму звіті щодо ситуації в Україні також зазначає, що гендерно зумовлене насильство під час конфлікту більш поширене і більше замовчується через низку факторів, зокрема: присутність військового контингенту, низький рівень безпеки, поширена фактична чи очікувана безкарність винних у насильстві, руйнування родинних структур і послаблення громад, вразливість внаслідок вимушених переміщень, психологічний тиск, економічна криза, повна чи значна відсутність верховенства права¹.

Розбудова Концепції перехідного правосуддя в Україні може закласти потужний фундамент для виявлення і розслідування СНПК, а також для допомоги жертвам СНПК, що суттєво може вплинути на показники даного злочину. Правова основа і справедливість змісту перехідного правосуддя та дієвість і доступність до механізмів його реалізації можуть вплинути на збільшення кількості звернень жертв СНПК.

Однією із фундаментальних наукових проблем, вивченням і вирішенням якої займається кримінологія, є детермінація (фактори) злочинності. Виявлення процесів і явищ, що детермінують СНПК є складною задачею. Загально відомо, що детермінаційні комплекси є доволі розгалуженими і їх виявлення потребує міждисциплінарних знань, а також нелінійного мислення та нелінійних методів дослідження.

Один із факторів СНПК має історичне походження, коли сексуальне насильство під час війни довгі тисячоліття представлялося як неминучий побічний ефект завоювань, як спосіб спілкування між завойовниками та переможеними за допомогою жіночих тіл. Оскільки патріархальні зразки маскулітності побудовані на тому, що захист жінок є ознакою чоловічої гордості (адже володіння жінкою вважається ознакою чоловічого успіху) – зґвалтування воїном-завойовником руйнує для переможеної сторони ілюзію влади та власності. Зґвалтування та інші форми сексуального насильства, які використовуються як зброя війни, покликані дегуманізувати жертв, а також їхні сім'ї та громади, в яких вони живуть². Як вже зазначалось, деякі країни і нині продовжують використовувати СНПК як один із трофеїв переможців. Цей зв'язок можна спостерігати під час Арабської весни, де основними категоріями людей, які постраждали, були молоді дівчата, яких вважали незайманими. Оскільки в тій культурі незайманість була дуже важливою для громади, це була ознака честі. Безсумнівно, це становило велику цінність для родини, для роду. Отже, якщо злочинець відібрав молоду дівчину в її родини, то він переміг³.

¹ Не приватна справа. Домашнє та сексуальне насильство щодо жінок на сході України / Amnesty international. 2020. С. 13. URL : https://www.amnesty.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/dopovid-amnesty-international_ne-pryvatna-sprava.pdf (дата звернення: 15.11.2024).

² Харитонов О. В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні рф проти України: правові аспекти // Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 189.

³ Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: правове регулювання та практика. С. 8-9. URL: <https://jurfemosvita.com/wp-content/uploads/2023/06/%D0%A1%D0%9D%D0%9F%D0%9A.pdf> (дата

Наступний фактор СНПК пов'язаний певною мірою з історичним минулим, коли заволодіння жінками супротивника було ознакою перемоги. З розвитком суспільства у соціально-правовому полі відбулася «революція», результатом якої стало рівноправ'я чоловіків і жінок. Проте, багатолітня спадщина домінування чоловіків над жінками у дещо інших формах продовжує своє існування. Сексуальне насильство міцно укорінилося в середині різних суспільств і територіями його розповсюдження є родини, громади в межах однієї країни, тобто не треба здійснювати завоювання щоб заволодіти «чужими» жінками. Як наслідок, реакцією, в тому числі, на ці прояви нерівності чоловіків і жінок в концепті прав людини розвинулися феміністичні рухи, що борються за права жінок. В результаті цього прийшло усвідомлення, «сексуальне насильство під час війни – це результат радикалізації повсякденної сексистської поведінки в суспільстві, що під час війни лише загострюються приховані сексистські ідеї, розповсюджені у мирний час. Жінки та дівчата виступають першочерговою мішенню, оскільки гендерне насильство в повсякденному житті глибоко вкорінене, і тому в ситуації конфлікту подібне насильство швидше «нормалізується». Починаючи з 1970-х рр. ХХ ст. серйозна увага почала приділятися дослідженням зв'язків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, з ширшою моделлю сексизму в суспільстві. Так, Сьюзен Браунміллер писала, що війна дає чоловікам ідеальний психологічний фон, щоб дати волю їх презирству до жінок. Що сама маскуліність військових, – з грубою силою зброї, яка їм належить, з чоловічою дисципліною віддання і виконання наказів, з простою логікою ієрархічного командування – підтверджує чоловіче уявлення про те, що жінки периферійні, що вони пасивні спостерігачі дій, які розгортаються у центрі подій. Ці глибоко мізогінні підтексти війни підкреслюють не тільки болючість сексуального насильства для індивідуального життя жертв, а і побудову і увічнення гендерної нерівності, яка, як прихована пружина, міститься в суспільстві тих, хто вижив, і у післявоєнному відновленні, отруюючи його потенціал»¹. Враховуючи той факт, що більшість військового контингенту складають чоловіки, то саме жінки у більшості збройних конфліктів стають жертвами гендерно зумовленого СНПК. Принагідно зауважити, що не тільки представники окупаційних військ різного штибу стають злочинцями СНПК, ними можуть бути представники національних військових формувань і повстанських сил, а також представники миротворчих сил.

До факторів СНПК можна також віднести вмотивовану ненависть щодо базової ознаки для спільної групи осіб і стосуватися расової, етнічної, релігійної приналежності, мови, національності, політичних переконань, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності тощо.

звернення: 20.11.2024).

¹ Харитоновна О. В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні рф проти України: правові аспекти // Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 190.

Що стосується сексуальної орієнтації постраждалих, то в даному контексті мова також іде про гендерно зумовлене насильство, з тією відмінністю, що жертвами стають не через фактичну стать (жінка, чоловік), а через гендерне самовираження, сексуальну орієнтацію або будь-яке порушення гендерних норм.

Так, наприклад, у Звіті за результатами документування воєнних злочинів проти ЛГБТК+ на Херсонщині за березень-вересень 2023 року громадської організації «Прожектор» йдеться мова про гендерно зумовлені та сексуальні злочини військових рф, в якому зазначено про 68 (на той час) гендерно зумовлених злочинів, а також про знущання, катування, сексуальне насильство, яке вчиняли військові рф проти ЛГБТК+ на Херсонщині¹. Про це свідчить і ситуація в Лівії, де за деякими статистичними даними, зґвалтованих чоловіків було більше, ніж жінок. Усі, хто підозрювались в належності до не гетеросексуальної орієнтації, ставали постраждалими в першу чергу. І для того, щоб вчиняти над ними сексуальне насильство, наймали спеціальних людей².

Дані п'ятого проміжного звіту щодо виявлених порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні містять інформацію про трьох свідків, які розповіли Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) про гомофобні заяви, які нібито робилися російськими представниками влади в місцях несвободи, а також про гомофобне і трансфобне поводження, спрямоване на приниження чоловіків. Один зі свідків описав випадки сексуального насильства, згадавши, що співробітники в'язниці говорили про спеціальну камеру для ув'язнених геїв, і що ув'язненим погрожували помістити їх до цієї камери, припускаючи, що їх зґвалтують. Цей же свідок також описав випадок, коли ув'язненого гея змусили зґвалтувати іншого ув'язненого³.

Прикладами СНПК на етнічному ґрунті були ситуації в колишній Югославії, якщо під час війни одна сторона конфлікту підкоряла жінок або хлопчиків іншої сторони конфлікту, це був їхній спосіб помститися своїм ворогам. У Міранді (Руанда), якщо чоловік хуту піддав дівчину або жінку тутсі сексуальному насильству, це було тріумфом однієї етнічної групи над іншою⁴.

Представниця Офісу Генерального прокурора в ООН Мирослава Красноборова зазначила: «Сексуальне насильство з боку російських військових часто спрямоване проти тих, хто ідентифікує себе як українець та має проукраїнські погляди. Ми також маємо свідчення того, що ці

¹ Звіт за результатами документування воєнних злочинів проти ЛГБТК+ на Херсонщині за березень-вересень 2023 року. *Прожектор* : вебсайт. URL: <https://www.projector.org.ua/zvit-on-documenting-war-crimes-against-lgbtq/> (дата звернення: 12.11.2024).

² Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: правове регулювання та практика. С. 9. URL: <https://jurfemosvita.com/wp-content/uploads/2023/06/%D0%A1%D0%9D%D0%9F%D0%9A.pdf>

³ П'ятий проміжний звіт щодо виявлених порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні / OSCE ODIHR. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/a/577169.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).

⁴ Там само.

злочини не просто толеруються, але й прямо заохочуються командуванням, зокрема, проти матерів, дружин та сестер військовослужбовців Збройних сил України»¹. Більше того, не є секретом і той факт, що і цивільне російське населення підтримує таку поведінку військових окупантів (справа росіянки Ольги Биковської, яка закликала чоловіка-окупанта гвалтувати українських жінок).

На підтвердження вище зазначеного свідчить і новий звіт Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні, в якому йдеться про те, що задокументовані випадки демонструють, що російська влада для катування залучила персонал (*мова іде про СІЗО, примітка від автора*), який діяв узгоджено та відповідно до розподілу праці. Також російська влада вчиняла сексуальне насильство як форму тортур під час затримання, що є катуванням². Голова зазначеної комісії Ерік Мьосе підтвердив: «Грунтуючись на доказах, комісія встановила, що російська влада діяла відповідно до скоординованої державної політики катування українських цивільних осіб і військовополонених», а також зазначив про таке: «Ми змогли дослідити більшу кількість центрів ув'язнення. І, порівнюючи поводження, скажімо, з військовополоненими в різних центрах ув'язнення, ми говоримо про значну кількість, ми з'ясували, що тортури набагато більше поширені та систематичні, ніж ми знали, але й також про те, що існує організована державна політика»³.

Український інститут національної пам'яті містить чимало інформації про факти, коли війська, керовані Москвою, масштабно, з кричущою жорстокістю і відчуттям безкарності використовують сексуальне насильство як тактику ведення бойових дій. Найбільш яскравий приклад з минулого – завершальний етап німецько-радянської війни 1941–1945 років, коли радянські війська увійшли до Німеччини:

- культуролог, а в роки війни фронтовий кореспондент, Григорій Померанц у своїх спогадах «Записки гидкого каченяти» згадує, що факти згвалтування цивільного населення в Німеччині жодним чином не карались. Також Померанц наводить приклад, коли згвалтування призвело до самогубства жінки;

¹ Допомога, відповідальність, компенсації. Представники Офісу Генпрокурора в ООН обговорили забезпечення відповідальності за злочини сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом / Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/dopomoga-vidpovidalnist-kompensaciyi-predstavniki-ofisu-genprokurora-v-oon-obgovorili-zabezpecennya-vidpovidalnosti-za-zlocini-seksualnogo-nasilstva-povyazanogo-z-konfliktom> (дата звернення: 23.11.2024).

² Independent International Commission of Inquiry on Ukraine / Note by the Secretary-General. A/79/549. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_79_4632_AUV.pdf (дата звернення: 13.11.2024).

³ Соломко І. Сексуальні злочини проти чоловіків у російських СІЗО є державною політикою катування українських цивільних і полонених – голова Комісії ООН / Голос Америки. URL: https://www.holosameryky.com/a/interview_moese_katuvannya_oon/7845087.html (дата звернення: 22.11.2024).

- факти масових зґвалтувань можна знайти й у спогадах мистецтвознавця, а тоді сержанта-артилериста Миколи Нікуліна «Спогади про війну»;

- крім спогадів радянських військових, оприлюднені історії окремих жертв зґвалтувань. Зокрема, фізикиня Габріела Кьопп у 1992 році опублікувала автобіографію «Навіщо я народилась дівчиною?», де розповідає, як в 1945 році на два тижні стала бранкою радянських солдат і неодноразово була зґвалтована. Лише на 15-й день полону їй вдалось втекти та розшукати матір у Гамбурзі, яка заборонила доньці розповідати про пережите насилля. Розповісти власну історію Кьопп наважилась, коли їй було за 60, і вона була визнаною у світі науковицею;

- інша відома історія сексуального насилля в Німеччині – це автобіографія Марти Гіллерс «Жінка в Берліні», в якій Гіллерс розповідає про те, як після багаторазового зґвалтування радянськими солдатами була змушена знайти собі «постійного гвалтівника», який міг би принаймні захистити її від групових зґвалтувань. Також вона згадує про велику кількість випадків сексуального насилля щодо жінок, дітей, старих людей. Книга Гіллерс була опублікована 1954 року анонімно. Лише після смерті авторки у 2003 році її особистість була розкрита для широкого загалу. Упродовж життя Гіллерс намагалась приховувати, що була жертвою сексуального насилля;

- за твердженням британського історика та автора дослідження «Падіння Берліну. 1945» Ентоні Біворі, лише в Берліні було зґвалтовано близько 130 тисяч жінок та дівчаток, багато з яких неодноразово. Також за даними історика, близько 10 тисяч жертв зґвалтувань загинули внаслідок отриманих травм¹.

Вмотивованою ненавистю до всього українського просякнута, якщо не вся, то більша частина історії росії. Тож всі дії окупаційних військ рф, що відбуваються під дикими лозунгами «демлітаризації», «денацифікації», «десатанізації», «Україну вигадав Ленін» і таке інше є складовою державної політики, що спрямована на знищення всього українського. СНПК у цьому контексті є одним із способів ведення війни, який спрямований на приниження, покарання і знелюднення українців.

На підтвердження вище зазначеного можна навести інформацію БДІПЛ, яка ґрунтується на розповідях свідків, щодо видів СНПК, які використовують окупанти: імовірні випадки зґвалтування, погрози зґвалтування та сексуального насильства, у тому числі погрози зґвалтування членів сім'ї затриманого, ураження статевих органів електричним струмом (та погрози такого ураження), нанесення ударів по статевих органах, погрози кастрації, примусове оголення, сексуальні

¹ Кромф І. Зґвалтування у російській і радянській арміях як метод війни / Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyuna-istorychnyy-kontekst/zgvaltuvannya-u-rosiyskiy-i-radyanskiy-armiyah-yak-metod-viyuny-1944-1945-ta-2022> (дата звернення: 02.12.2024).

домагання, примушування до вчинення сексуальних дій щодо затриманих, відверта фото- та відеозйомка затриманих та тощо. Колишній військовополонений повідомив: «Не було жодного дня, щоб мені не погрожували відрізати геніталії», а затримана жінка згадувала: «Одного разу вони погрожували мені груповим зґвалтуванням на очах у мого чоловіка. Вони також сказали, що привезуть нашу доньку і віддадуть її кадірівцям, щоб ті зробили з нею все, що захочуть, на очах у нас обох. Вони сказали, що її будуть ґвалтувати, а нас змусять дивитися на це».

Детермінаційний комплекс СНПК в контексті російсько-української війни вбирає всі зазначені вище фактори, починаючи від традицій завоювань, де сексуальне насильство було атрибутом перемог, у подальшому, вкорінення сексуального насильства на соціально-побутовому рівні (гендерно зумовлене насильство, домінування чоловіків над жінками, що передається із покоління в покоління), і станом на зараз, сексуальне насильство є латентною складовою політики російської держави до всього іншого, що не вкладається в конструкт «руського миру». Тож наслідки СНПК на території України, як от: ґвалтування дітей на очах у батьків, вагітність неповнолітніх, зґвалтованих російськими військовими, ґвалтування чоловіків, людей пенсійного віку, примус до сексу через погрози вбивством рідних і близьких, або за їжу чи життєвоважливі ліки, а також заяви самих окупантів про зґвалтування заради спричинення психологічних травм потерпілим – це не тільки обличчя російської армії, це історично зумовлене глибинне наповнення їхнього буття.

На додаток до зазначених факторів СНПК, які переважно стосуються соціально-культурної складової, варто виокремити і такі, що притаманні саме військовим (індивідуальні і групові фактори). У той же час варто розуміти, що військові (армія) це складова конкретного суспільства, тож їх становлення і уявлення про них кореспондує запитам конкретного суспільства у відповідний період часу.

Індивідуальні чинники, що зумовлюють СНПК, не менш важливі. Існує навіть така концепція – «принципал-агент»; вона про те, що рядові солдати використовують можливості війни, щоб потурати своїм егоїстичним мотивам, вивільняти темний бік людської природи і вчиняти сексуальне насильство. Отже, насильство має подвійну природу, як індивідуальну, так і соціальну, і для протидії йому необхідно враховувати, що індивідуальне формується під впливом культурних зразків гіпермаскулінності¹.

Окрім того, групова динаміка всередині збройних груп також відіграє істотну роль у поясненні поширеності, масштабів і жорстокості СНПК. Групове зґвалтування підвищує згуртованість між членами таких формувань, породжуючи колективне відчуття влади та переваги, дозволяє

¹ Харитоновна О. В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні рф проти України: правові аспекти // Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 191.

їм отримати гарантії конфіденційності, особливо у невеликих групах з 3–5 осіб, де гвалтівники разом мовчатимуть щодо скоєного. Також є командири, які намагаються використовувати групові згвалтування, беручи у них участь, щоб показати «приклад для наслідування» підлеглим та зробити своє угруповання відомим подібними зразками поведінки¹.

Дані, що містяться у джерелах Українського інституту національної пам'яті свідчать про такі факти, під час перебування радянських військ в Берліні. «Радянське командування фактично ніяк не карало підлеглих за сексуальні злочини щодо місцевого населення до кінця воєнної кампанії. Ба більше, у спогадах очевидців ми знаходимо інформацію про заохочення до згвалтувань серед нижчого та середнього офіцерського складу»: *«Жінки, матері та їхні дочки, лежать справа і зліва уздовж шосе, і перед кожною стоїть гигочуча армада мужиків зі спущеними штанами. Залитих кров'ю і непритомних відтягують убік, дітей, що кидаються на допомогу - розстрілюють. Гиготіння, гарчання, сміх, крики та стогін. А їхні командири, їхні майори та полковники стоять на шосе, хто посміюється, а хто диригує — ні, швидше, регулює. (...) Полковник, який щойно диригував, не витримує і сам займає чергу, а майор відстрілює свідків, що б'ються в істериці, дітей та старих. (...) До горизонту між гір ганчір'я, перевернутих возів трупи жінок, старих, дітей»,* – описує у своїх мемуарах «Війна все спіше» події у Східній Пруссії художник, а тоді офіцер-зв'язківець Леонід Рабичев².

Факти подібних злочинів фіксують і під час російсько-української війни³, тож російським окупаційним військам притаманні також індивідуальні та групові фактори СНПК. Останні фактори значною мірою обумовлюються факторами зазначеними вище, які в своїй сукупності призводять до СНПК у ході російсько-української війни.

Протидія СНПК не вкладається в класичну модель протидії злочинності за рівнями, суб'єктами, сферами реалізації та заходами і на та є причини: по-перше, СНПК існує як складова збройного конфлікту, тож і вплив на СНПК можливий лише у разі подолання конфлікту і, по-друге, суб'єктами СНПК є військові формування різного штибу країни-окупанта, тож впливати на них заходами протидії немає жодної можливості, окрім лише притягнення до відповідальності постфактум.

Першочерговими заходами протидії СНПК на загальносоціальному рівні має бути формування і реалізація державної політики, яка

¹ Харитонова О. В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні рф проти України: правові аспекти. *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 191.

² Кромф І. Згвалтування у російській і радянській арміях як метод війни / Український інститут національної пам'яті. URL : <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyuna-istorichnyu-kontekst/zgvaltuвання-u-rosiyskiy-i-radyanskiy-armiyah-yak-metod-viyny-1944-1945-ta-2022> (дата звернення: 02.12.2024).

³ Сокурєнко В. В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: кримінологічний аналіз стану в контексті російсько-української війни. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. Том 32(2). С. 245–248.

унеможливить посягання на територіальну цілісність і недоторканість України, а у разі виникнення таких посягань, наявність спроможностей зупинити їх і дати пропорційну відсіч. Державна політика у цьому напрямку у загальних рисах має бути спрямована на подолання корупції, розвиток національного військово-промислового комплексу, реформування військової сфери, впровадження національно-патріотичного виховання (бажано для всіх вікових категорій нашого суспільства), ведення ефективної міжнародної політики і безумовно розвиток економіки. Тож недопущення війни, не призведе до СНПК.

Спеціально-кримінологічний рівень протидії СНПК корелює із спроможностями держави дати відсіч окупаційним військам, оскільки частина з них одночасно є і загарбниками, і суб'єктами СНПК. Практично неможливо впливати на об'єктивні і суб'єктивні криміногенні чинники, які пов'язані з СНПК, не впливаючи при цьому на хід збройного конфлікту. По факту, лишається лише застосування в окремих випадках заходів запобігання, припинення і розслідування з приводу підготовки або вчинення конкретного злочину.

Індивідуальна протидія СНПК практично випадає із системи протидії злочинності. Якщо мова іде про суб'єктів СНПК, які є частиною окупаційних військ, і на долю яких припадають майже всі випадки СНПК, то індивідуальна протидія СНПК зводиться нанівець. Це також стосується і миротворчих сил.

У той же час існують випадки СНПК, вчинені національними силовими структурами. Тож, на нашу думку, саме вони є тим контингентом, до якого може бути застосована як спеціально-кримінологічна, так і індивідуальна протидія. При цьому варто розуміти, що під час війни (збройного конфлікту) до лав військових мобілізується значна частина цивільного населення, тож проблема СНПК не є суто проблемою військових. У будь-якому разі, реакція на СНПК має бути відповідною, тим більше, якщо злочинцями є люди, які покликані захищати і оберігати мирне населення.

Важливе значення, на нашу думку, в рамках протидії СНПК мають рекомендації для потенційних жертв СНПК. Люди, які через різні причини стали заручниками окупаційних військ, мають володіти першочерговими знаннями щодо убезпечення себе і своїх близьких від СНПК. Жодні рекомендації не дадуть стовідсоткової гарантії безпеки, проте певні знання можуть стати тим одним відсотком, що може врятувати життя і здоров'я.

СНПК в цілому відрізняється від сексуального насильства у мирний час, а під час російсько-української війни набуло своїх особистих рис. Станом на зараз, фахівці, які працюють із жертвами СНПК, і відповідно з досвіду реальних жертв, акцентують увагу на такі моменти: позначки на приміщеннях «ЖІНКИ» або «ДІТИ», можуть мати зворотню реакцію і навпаки привабити окупантів, з цього приводу психологиня Катерина Галянт зазначає: *«Як розказують дівчата, коли росіяни бачать дитину або жінку, то це для них, як червоний маячок, можливість щось доказати. У перші дні війни люди вішали такі прапори, писали "діти", біля того*

ж театру в Маріуполі. Але окупанти не дотримуються правил, як вести війну з честю. Тому краще взагалі ніяких позначок не робити, а максимально ховатися»; крик про допомогу і привертання уваги можуть більше нашкодити, таж сама психологиня зазначає: «У мирний час треба привертати увагу, кричати і пручатися – це може зупинити гвалтівника або хтось прийде на допомогу. Але як показує статистика воєнних дій, якщо почнеш тікати, то скоріш за все тебе вб'ють або прострелять кінцівки і все одно згвалтують. Чим більше пручається жертва, тим більше в неї ушкоджень, з тим більшим запалом вони це роблять»; використання методів відрази також можуть не спрацювати, психологиня пояснює це таким чином: «Рівень їхньої свідомості такий, що вони нічим не гидують. Фекалії і згвалтування дитини – це те, що не можна навіть співставляти. Моя особиста думка, що методи, які застосовували раніше, зараз можуть нашкодити. Їх це може роздратувати. Вони просто вб'ють жінку, бо вона не може зробити те, що вони хочуть»¹.

До загальних правил безпеки можна віднести:

- пошук безпечних місць, уникнення зон, де перебувають озброєні люди або є ризик насильства.
- уникнення самотності, намагатися перебувати у компанії інших людей, до яких є довіра;
- використання кодів чи сигналів тривоги щодо потенційної небезпеки, щодо яких є домовленість з близькими людьми;
- поінформованість про ризики, обізнаність про найбільш небезпечні райони, за можливістю триматися від таких районів подалі;
- обережність з довірою, в небезпечних умовах навіть знайомі можуть становити загрозу;
- маскування своєї зовнішності: носіння невиразного одягу, жодних прикрас і макіяжу;
- приховування татуювань, утриматися від демонстрації державної символіки;
- у разі загрози намагатися уникнути ескалації.

На ряду із протидією СНПК, дуже важливе значення має і робота з жертвами СНПК. Значущість цієї сфери обумовлюється її прихованістю і неочевидністю, що спричиняють катастрофічні наслідки для жертви, її родини, громади, суспільства і держави.

Наявність національного та міжнародного законодавства, що визнають СНПК злочином, є лише першими кроками на шляху до подолання наслідків СНПК. Значна роль у вирішенні цього питання покладається на перехідне правосуддя, основними елементами якого є: відшкодування шкоди жертвам конфлікту; притягнення винних осіб до відповідальності та запобігання безкарності; забезпечення права на правду; впровадження заходів з недопущення виникнення конфлікту в майбутньому.

¹ Поперечна Д. «Хотіли зняти із себе шкіру»: психологи розповіли про стан згвалтованих росіянами жінок та способи порятунку / Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/28/248437/> (дата звернення: 28.11.2024).

Взаємозв'язок зазначених елементів є очевидним, адже неможливо притягнути винних до відповідальності не встановивши правди. У справах СНПК встановлення правди, з подальшим притягненням винних до відповідальності, залежить від жертв і свідків цих злочинів. Проте, бажання жертв і свідків СНПК розповідати правду про пережите, навіть для покарання злочинців, залежить від ефективності і доступності реалізації всіх елементів перехідного правосуддя. Тож, саме держава має створити умови, в яких жертви СНПК згодні давати свідчення проти злочинців з метою притягнення їх до відповідальності. Окрім цього, на скільки це можливо, повне виявлення жертв СНПК створить умови щоб максимально надати допомогу всім, хто став жертвами СНПК, їх родинам тощо.

Безумовно всі люди, хто став жертвами війни, потребують відшкодування шкоди, яка може бути здійснена у формі реституції, компенсації, реабілітації, сатисфакції та гарантій неповторення. На ряду із цим, делікатність сфери, в якій вчиняються ці злочини, доволі часто залишає жертву сам на сам з пережитою травмою та її наслідками. Прихованими залишаються не тільки злочини, але і наслідки, що настали в результаті їх вчинення. Наслідки від СНПК настають одразу під час і після вчинення злочину, найтяжчі залишаються на все життя (довгострокові наслідки).

Наслідки СНПК мають фізіологічний, психологічний/психічний та соціальний характер, до першого можна віднести: фізичний біль і фізичні травми; зараження хворобами та інфекціями, що передаються статевим шляхом; інвалідність; безплідність; проблеми сексуального здоров'я тощо.

Психологічні та психічні наслідки СНПК можуть полягати у гострих стресових розладах, депресії, патологічних станах тривоги, страху, крайньої безпорадності та відчаю, відчутті сорому та провини, самозвинуваченні та низькій самооцінці, емоційному ступорі, суїцидальних тенденціях, поведінці з високим ризиком для здоров'я, зокрема зловживанні наркотичними речовинами, психічних захворюваннях різного ступеня тяжкості. Люди, які пережили сексуальне насильство, схильні відчувати глибоку недовіру до знайомих і незнайомих людей, дисоціюватися від людства та зовнішнього світу, а соціо-культурні табу навколо сексуальності ускладнюють їхню реабілітацію. Окрім того, психологічної та психічної шкоди зазнають не тільки ті, щодо кого сексуальне насильство вчинялося, а ті, кого змушували спостерігати за подібними актами¹.

Соціальні наслідки СНПК проявляються через соціальне таврування жертв, погіршення або розірвання родинних стосунків, руйнування соціальних зв'язків у громадах, ізоляція, втрата соціального статусу, також можуть мати релігійний підтекст. Особливо гострою і неоднозначною є

¹ Харитоновна О. В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні рф проти України: правові аспекти // Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 192.

ситуація з дітьми, народженими від СНПК.

Станом на зараз в Україні працює чимало як національних, так і міжнародних організацій щодо допомоги жертвам СНПК («Ла Страда-Україна», «SEMA-Україна», Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем», фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA), Global Survival Fund тощо). Більше того, робота у цьому напрямку була започаткована з 2014 року, коли збройні формування РФ вторглися на територію Донбасу, оскільки вже тоді окупанти використовували СНПК як спосіб ведення війни.

Враховуючи позитивний і негативний досвід країн, які пережили війну та мали досвід СНПК (Балканські країни), Україна напрацьовує власний унікальний досвід реагування на СНПК. За час повномасштабної війни впроваджено дієвий механізм реагування на випадки сексуального насильства: посилена система надання соціально-психологічних, юридичних та медичних послуг постраждалим і свідкам насильства; переглянуті підходити щодо роботи правоохоронних органів з громадянами, які зазнали насильства, а також щодо документування та розслідування таких злочинів. Правова і психологічна допомога постраждалим від СНПК в Україні надається виключно за міжнародними стандартами захисту прав людини: безпека, конфіденційність, повага та недискримінація, людиноцентричність¹.

Висновки. СНПК не є проблемою окремої держави, а являється брудною плямою на всьому цивілізованому суспільстві. У випадку російсько-української війни СНПК є не лише злочином проти конкретної особи, а й частиною систематичної тактики, спрямованої на деморалізацію суспільства, руйнування громад, приниження і знелюднення жертв. Міжнародна спільнота у той чи інший спосіб намагається надавати допомогу жертвам СНПК, особливо коли сама держава неспроможна піклуватися по власних громадян. Проте, на скільки важливою не була б допомога жертвам, це лише реакція на наслідки, дії постфактум. Цивілізовані держави дедалі більше мають замислюватися над запобіганням злочинів, що спричиняються війною або збройними конфліктами. З СНПК саме той випадок – немає конфлікту, немає СНПК.

Пріоритетними ж завданнями України у подоланні наслідків СНПК є:

- документування злочинів та притягнення винних до відповідальності;
- реабілітація жертв, яка включає медичну, психологічну, правову та соціальну підтримку;
- подолання суспільних табу, які стигматизують постраждалих;
- посилення міжнародної співпраці для запобігання злочинам СНПК;

¹ Ніжинський С., Андреев Д. Застосування правових комунікацій у документуванні злочинів сексуального насильства в умовах війни та під час адвокації осіб, постраждалих від СНПК // Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: запобігання та реагування : Збірник статей та доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2023 року, м. Київ). К., 2023. С. 10.

- впровадження заходів перехідного правосуддя, спрямованих на відшкодування шкоди постраждалим, притягнення винних до відповідальності та гарантування неповторення таких злочинів у майбутньому;

- профілактика насильства через зміцнення верховенства права та інформування населення про загрози та методи захисту.

Проте найважливішим завданням залишається протидія СНПК у майбутньому, забезпечення миру, дотримання прав людини та розвиток суспільства. Вирішення цього питання є невід'ємною частиною створення справедливого, безпечного та правового простору, в якому суспільство здатне протистояти будь-яким формам агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Independent International Commission of Inquiry on Ukraine / Note by the Secretary-General. A/79/549. URL : https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiu_kraine/A_79_4632_AUV.pdf

2. В Україні зафіксували понад 320 випадків сексуального насильства, пов'язаного з війною / Укрінформ. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3916771-v-ukraini-zafixovali-ponad-320-vipadkiv-seksualnogo-nasilstva-povazanogo-z-vijnou.html>

3. Допомога, відповідальність, компенсації. Представники Офісу Генпрокурора в ООН обговорили забезпечення відповідальності за злочини сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом / Офіс Генерального прокурора. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/dopomoga-vidpovidalnist-kompensaciyi-predstavniki-ofisu-genprokurora-v-onn-obgovorili-zabezpecennya-vidpovidalnosti-za-zlocini-seksualnogo-nasilstva-povyazanogo-z-konfliktom>

4. Звіт за результатами документування воєнних злочинів проти ЛГБТК+ на Херсонщині за березень-вересень 2023 року. *Прожектор* : вебсайт. URL: <https://www.projector.org.ua/zvit-on-documenting-war-crimes-against-lgbtq/> (дата звернення: 12.11.2024).

5. Кромф І. Згвалтування у російській і радянській арміях як метод війни / Український інститут національної пам'яті. URL : <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/zgvaltuvannya-u-rosiyskiy-i-radyanskiy-armiyah-yak-metod-viyny-1944-1945-ta-2022>.

6. Не приватна справа. Домашнє та сексуальне насильство щодо жінок на сході України / Amnesty international. 2020. 128 с. URL : https://www.amnesty.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/dopovid-amnesty-international_ne-prywatna-sprava.pdf.

7. Ніжинський С., Андреев Д. Застосування правових комунікацій у документуванні злочинів сексуального насильства в умовах війни та під час адвокації осіб, постраждалих від СНПК // Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: запобігання та реагування : Збірник статей та доповідей

Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2023 року, м. Київ). К., 2023. С. 7–15.

8. П'ятий проміжний звіт щодо виявлених порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні / OSCE ODIHR. URL : <https://www.osce.org/files/f/documents/c/a/577169.pdf>.

9. Поперечна Д. «Хотіли зняти із себе шкіру»: психологи розповіли про стан згвалтованих росіянами жінок та способи порятунку / Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/28/248437/>

10. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: правове регулювання та практика. URL : <https://jurfemosvita.com/wp-content/uploads/2023/06/%D0%A1%D0%9D%D0%9F%D0%9A.pdf>.

11. Сокурєнко В. В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: кримінологічний аналіз стану в контексті російсько-української війни. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 2 (32). С. 242–252.

12. Соломко І. Сексуальні злочини проти чоловіків у російських СІЗО є державною політикою катування українських цивільних і полонених – голова Комісії ООН / Голос Америки. URL : https://www.holosameryky.com/a/interview_moese_katuvannya_oon/7845087.html.

13. Харитоновна О. В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні рф проти України: правові аспекти // Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 189–202.

14. Що треба знати та як діяти, якщо ви постраждали або стали свідком воєнного злочину : інформаційний буклет / МВС України ; Національна поліція України та ін. URL : <https://mvs.gov.ua/upload/1/3/1/3/2/0/1Vx6og24kJTflvBQqMyAmkfoVijsZV7Sf1e2GsqE.pdf>

Стаття надійшла до редакції 03.12.2024

Iryna H. LUTSENKO,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

SEXUAL FREEDOM IN CONDITIONS OF CAPTIVITY OR SEXUAL VIOLENCE AS A WAY OF CONDUCTING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article is devoted to a criminological study of sexual violence in the Russian-Ukrainian war. The author analyses the level of conflict-related sexual violence since the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine, focusing on the high level of latency of this type of crime. The author describes the factors that determine the presence of sexual violence in the occupation forces of the russian

federation, including historical aspects; gender inequality as a component of modern russian society; motivated hatred of a basic characteristic for a common group of people, such as race, ethnicity, religion, language, nationality, political beliefs, sexual orientation, gender identity, etc. The general features of combating sexual violence during armed conflict are outlined. The basic rules of conduct for potential victims are proposed in tackling this type of crime. The importance of paying special attention to victims of sexual violence during conflict in the concept of transitional justice and reparations for this category of persons is emphasised.

Keywords: *sexual freedom, rape, sexual violence, armed conflict, war, factors, counteraction, victims, harm, consequences.*